

DE VLINDER IN DE INKTPOT

Patrick Bassant

De vlinder in de inktpot

WERELDBIBLIOTHEEK · AMSTERDAM

De auteur ontving voor het schrijven van deze roman
een projectsubsidie van het Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Elke overeenkomst tussen de personages en werkelijk bestaande
personen is natuurlijk opzettelijk. Elk verschil tussen de personages
en werkelijk bestaande personen is dat overigens ook.

© Patrick Bassant 2020

Alle rechten voorbehouden

Omslagontwerp Nico Richter

Omslagbeeld © SZ Photo / Bridgeman Images

Foto auteur © Martijn Rijnberg

NUR 301

ISBN 978 90 284 5072 1

www.wereldbibliotheek.nl

www.patrickbassant.nl

Inhoud

Proloog – Viva la Resolución	11
<i>Johan Brouwer, Madrid, 8 juli 1937</i>	

DEEL EEN – Ontwaakt

1	Het Hemelrijk en de Rode Burcht	19
	<i>Pit, Amsterdam, januari 1937</i>	
2	Zelfs een varken schijnt niet in zijn eigen trog	30
	<i>Pit, Amsterdam, januari 1937</i>	
3	Het Blauwe Zand	38
	<i>Pit, Amsterdam, april 1937</i>	
4	Een wandelingetje	44
	<i>Johan Brouwer, Rotterdam, 3 februari 1922</i>	
5	Parijs ontwaakt	59
	<i>Pit, Amsterdam, 1 mei 1937</i>	
6	Apocalypsmachines en Sauerkraut	72
	<i>Pit, Parijs, mei 1937</i>	
7	Het paviljoen	87
	<i>Pit, Parijs, mei 1937</i>	
8	Het voorhoofd van de kikker	107
	<i>Johan Brouwer, Amsterdam, mei 1935</i>	

9	Laat geen goudfazanten meer ontsnappen <i>Pit, Parijs, mei 1937</i>	114
10	De bergwandeling <i>Pit, van Parijs naar Albacete, mei 1937</i>	119
11	De held van de Zwarte Zee <i>Pit, Albacete, mei 1937</i>	141
12	De Dood is mijn bruid <i>Johan Brouwer, juli-augustus 1936</i>	146
13	Het profylacticum <i>Pit, Albacete, mei 1937</i>	151
14	Wie geen aambeeld wil zijn, moet hamer wezen <i>Pit, Albacete, mei 1937</i>	166
15	Próxima estación: La Granja de San Ildefonso <i>Pit, van Madrid naar Valsain, mei-juni 1937</i>	171
16	Vorbereiten für Amputation! <i>Pit, Cerro del Puerco, 2 juni 1937</i>	183
17	Argumenten van staal <i>Johan Brouwer, Guadarrama, augustus 1936</i>	192
18	De Contax van generaal Walter <i>Pit, nabij Madrid, 11-18 juni 1937</i>	201
19	Motorwerken <i>Pit, Madrid, 19 juni 1937</i>	205
20	Door de spiegelwand <i>Pit, Madrid, juni 1937</i>	210
21	Het hart blootgelegd <i>Johan Brouwer, Barcelona, december 1936</i>	215
22	Van onze verslaggever ter plaatse <i>Johan Brouwer, Barcelona, december 1936</i>	220
23	The Spanish Earth <i>Pit, Madrid, Jarama, juni 1937</i>	225
24	The Moment of Death <i>Pit, Jarama, juni 1937</i>	235
25	La Pasionaria <i>Pit, Jarama, juni 1937</i>	243

26	¡Viva la Muerte! <i>Pit, Jarama, juni 1937</i>	259
27	Nat leer striemt feller <i>Johan Brouwer, Valencia, januari 1937</i>	263
28	Kogelgriep <i>Johan Brouwer, Valencia, januari 1937</i>	271
29	Verspieders van de waarheid. Of zoiets. <i>Pit, Madrid, juni 1937</i>	279
	The Tales of Ernest Hemingway I: Hotel Florida	288
30	Op de bres voor de cultuur <i>Johan Brouwer, Amsterdam, april 1937</i>	296
	The Tales of Ernest Hemingway II: Zilveren medaille	300

DEEL TWEE – Buskruit en verzen

31	De schaker en de president <i>Johan Brouwer, Valencia, 3 juli 1937</i>	305
32	Een kikker die de Internationale kwaakt <i>Pit, Valencia, 4 juli 1937</i>	313
33	Himno de Riego <i>Jef Last, Johan Brouwer, van Valencia naar Madrid, 5 juli 1937</i>	329
34	De vernuftige edelman Don Quichot van La Mancha <i>Johan Brouwer, Pit, Madrid, 6 juli 1937</i>	333
35	De valse prins <i>Pit, Madrid, 6 juli 1937</i>	340
36	Lopen op je knokkels <i>Pit, Johan Brouwer, Jef Last, Guadalajara, 7 juli 1937</i>	352
37	Soldatenromantiek <i>Pit en Jef Last, Madrid, 8 juli 1937</i>	357
38	Dwarsliggende elementen <i>Jef Last en Johan Brouwer, Requena, 9 juli 1937</i>	359

39	Fascistische saboteurs	370
	<i>Pit, Valencia, 10 juli 1937</i>	
	The Tales of Ernest Hemingway III: American Milk	375
40	Een foto maken is altijd een oorlogsdaad	378
	<i>Pit, Valencia, 10 en 11 juli 1937</i>	
41	Quarens quem devoret	384
	<i>Johan Brouwer, Barcelona, 12 juli 1937</i>	
	Epiloog – De tocht van de zwaluwen	393
	<i>Pit, Amsterdam, augustus 1937</i>	
	Appendix I: Literatuur	401
	Boekuitgaven, nieuwsbladen en tijdschriften	401
	Themanummers	411
	IISG-archief	411
	Appendix II: Beeldmateriaal	412
	Verantwoording	413
	Dank	414

Alle oorlogen zitten vol verhalen die fictie konden zijn.

Javier Cercas, Soldaten van Salamis

Toch gist er iets, weten wij die in staat zijn het waar te nemen. Er heerst iets van opwinding. De behoefte hongerig te zijn, naar iets wat je pakt en meesleept, iets om je op te concentreren. De strijd, bijvoorbeeld. Want daar gaat het om. Het woord *strijd* omvat seks, woede en droom. Dus proberen we het zachtjes uit te spreken, schaamteloos, en het aan actie te koppelen.

Giorgio Vasta, De materiële tijd

PROLOGO

Viva la Resolución

Johan Brouwer, Madrid, 8 juli 1937

Ook vandaag was de sfeer zoals bij onze aankomst hier in Madrid: opgewonden, fanatiek en tenderend naar een soort directe actie die me hoogst onwenselijk en tegelijkertijd zeer doeltreffend leek. We vergaderden in het Rockefeller-auditorium van de universiteit. De lucht was droog en statisch. Het voelde alsof er nauwelijks een vonkje nodig was om dit hele circus in lichterlaaie te zetten, om deze clowns een geweer te zien pakken en een zekere dood tegemoet te zien rennen. Een goed gemikte bom zou volstaan. Enfin, de gemoederen liepen wat op tijdens dit Tweede Internationale Congres van Antifascistische Schrijvers, en dat zou je evengoed hoopvol als essentieel kunnen noemen. Als we hier allemaal, onder deze omstandigheden en met alle kennis die we hebben, een pijpje gaan stoppen en afkeurende geluidjes maken zonder uit onze zetel op te staan, dan denk ik dat we als mens en als schrijver tekortschieten.

De schrijver en squadronleider André Malraux vroeg korte spreektijd aan. Hij liep naar de microfoon en vertelde een telegram te hebben gekregen van zijn goede vriend Ernest Hemingway, die eigenlijk niet had mogen ontbreken op de deelnemerslijst van dit congres – vooral om de publicitaire waarde en wat minder om het intellectueel gewicht. Het speelt de wereldberoemde auteur enorm, maar hij moest zijn film

The Spanish Earth afmaken in New York. In augustus zou hij terug zijn en tot die tijd moesten we het maar met zijn kameradschappelijke groeten doen. *Una acción más y el fascismo quedará aplastado*, sloot hij het telegram af. Ik geloof niet dat dit een briljant gekozen uitspraak was van de Amerikaan, maar dat kon niet veel mensen wat schelen. Er klonk groot applaus.

Een nog groter applaus volgde toen de dagvoorzitter de volgende spreker aankondigde. In mijn eigen toespraak, eerder deze week in Valencia, had ik José Bergamín mijn tweelingbroer genoemd, een retorische truc: als je jezelf gelijkschakelt met de grote man die al jaren tracht katholicisme en communisme te verenigen, heb je in enkele woorden een voor iedereen duidelijk zelfportret gegeven. Ik denk dat ‘wapenbroeder’ een betere benaming zou zijn geweest. Ik had Bergamín al lang geleden in Nederland ontmoet en zijn dwingend geformuleerde overtuigingen aanvankelijk als waanzin afgedaan, maar in de loop der jaren trof me meer en meer zijn gelijk. En nu was ik op het punt beland dat ik zijn meningen eerder als leidraad beschouwde dan als opvattingen waar ik zelf nog lang en diep over na diende te denken.

De kern van Bergamíns betoog was glashelder. Hij stond er overtuigend bij, met zijn te ruime colbert en zijn met veel brillantine schuin naar achteren gekamde zwarte haar. En die trotse haakneus. Aangezien de situatie op het wereldtoneel nu eenmaal was dat Spanje door de Sovjet-Unie werd gesteund, diende elke aanval op een van die landen beschouwd te worden als een aanval op beide in lot en solidariteit verstrengelde naties. Dientengevolge was *Retour de l’U.R.S.S.*, en het deze week verschenen vervolg *Retouches à mon Retour de l’U.R.S.S.*, het lasterlijke pamflet van André Gide, niet uitsluitend schadelijk voor de Sovjet-Unie, maar eveneens voor het Spaanse volk, betoogde hij. Ik knikte: zo was het! Je kon je

ene vriend toch niet helpen door bij je andere vriend de poten onder zijn stoel vandaan te zagen?

Toen mijn wapenbroeder zijn plaats in de zaal weer opzocht en de dagvoorzitter naar de microfoon stapte om het vervolg van het programma met ons door te spreken, werd hem de pas afgesneden door drie mannen, die hevig gesticulerend op hem begonnen in te praten. De voorzitter verleende ze toegang tot de microfoon. Het bleek de Argentijnse delegatie te zijn, drie opgewonden kerels die elkaar in heftige verontwaardiging wegduwden voor de microfoon. Ze stemden volledig in met Bergamíns woorden, maar waar die ervoor had gepleit André Gide voortaan actief dood te zwijgen, dienden zij een officiële resolutie in: om het niet bij een goed voornemen te houden moet er een duidelijk standpunt van alle aanwezige schrijvers opgesteld worden, waarin zijn werk wordt verketterd en de auteur in de ban wordt gedaan. Het communistische equivalent van de middeleeuwse banvloek, dat vermoedelijk niet veel vriendelijker zal zijn. Ik grinnikte om mijn eigen vergelijking met de Inquisitie, die ik hier ten enenmale niet had verwacht. ‘Viva la Resolución,’ sloten ze hun pleidooi af, in koor.

Eindelijk leven in de brouwerij, moeten de fotografen hebben gedacht. Ik zag die kleine blonde dame driftig heen en weer lopen en kiekjes maken, Gerda Taro heet ze, die in haar smaakvolle kleren en met haar grote lach zo mooi afstak tegen het serieuze grauw en donkergroen. En naast haar die jonge vent, die manke Nederlander met wie Jef Last regelmatig staat te praten. Ik weet zijn naam niet, een stille jongen die wat onhandig aan zijn camera stond te frunniken.

In mijn ooghoek zag ik hoe Jef Last flink nerveus begon te worden. Hij stond op, liep naar de Franse hoek van het auditorium en zette het op een smiespelen met twee mensen, ik denk dat het Malraux en Chamson waren. Ik voelde enigszins

met hem mee, want aan zo'n resolutie, waarin zijn dikke vriend Gide afgedankt wordt, zal hij zijn instemming dienen te verlenen, omdat loyaliteit aan de partij boven alles en zeker boven vriendschappen gaat. Blinde gehoorzaamheid is een vereiste, geen zwakgebod. Als hij het hier op zou nemen voor Gide, haalde hij zich de woede van de partij op zijn ranke hals. Enfin, toen de Argentijnse kwajongens waren uitgesnaterd, bleven ze zoals kinderen tijdens het wachten op hun beurt in het kegelspel niet stil kunnen staan, enkele stappen achter het spreekgestoelte wiebelen. Stephen Spender, de Britse dichter die dagvoorzitter was, bracht de resolutie in stemming. Hij trachtte nonchalant te klinken, maar terwijl hij sprak, haalde hij diverse keren zijn hand door zijn warrige krullen, in jongensachtige onzekerheid. Toen schoten enkele mannen in de zaal rechtop: Last, Malraux en Chamson. Last vroeg het woord. De voorzitter keek verstoord op, leek hem de mond te willen snoeren, maar bond in toen hij zich realiseerde dat Last niet alleen stond.

‘Kameraad voorzitter, het spijt me u te onderbreken, maar ik vraag me in gemoede af of het een goed idee is om deze resolutie aan te nemen op gezag van enkele Spaanstalige auteurs. Ik acht dat vooral problematisch, omdat de resolutie leunt op twee geschriften van de heer Gide, waarvan het tweede pas een week geleden in Parijs is verschenen. Ik kan voor mezelf niet verantwoorden dat ik mijn stem verbind aan een boek dat ik nog niet gelezen heb – en ik denk eigenlijk dat dat nog sterker zou moeten gelden voor de indieners van deze resolutie, en het zal bovendien gelden voor alle hier aanwezigen die het Frans niet machtig zijn. Begrijp me goed, kameraden, zonder inhoudelijk op de resolutie in te gaan, denk ik dat die pas formeel in stemming kan worden gebracht als de Spaanse vertaling van *Retouches à mon Retour de l’U.R.S.S.* verkrijgbaar is en inhoudelijk beoordeeld. Tot die tijd is dit congres helaas onbevoegd.’

Het bleef stil in de zaal; iedereen leek Lasts woorden even te herkauwen, of af te wachten wat de meerderheid zou besluiten. Communistische intellectuelen zijn zo volgzzaam als schapen. Ik vond Lasts redenering goed bedacht: om zijn eigen mening niet te hoeven uiten haalde hij een procedurele smoes tevoorschijn. Het knapste vond ik nog wel dat hij de resolutie, die wel degelijk op de man gespeeld was, wist om te buigen en de boeken tot onderwerp maakte. Een mooi staaltje van retorisch geweld. Om zijn argumenten kracht bij te zetten was hij nog in officiersuniform ook, strijdlustig en intimiderend oogde dat: een schrijver met een revolver. Ik ving de blik van Michail Koltsov op, de journalist-spion die achter deze poppenkast zat: hij keek als een jongen die verplicht wordt een lepel levertraan weg te werken. Malraux, ook in uniform, doorbrak de stilte.

‘Ik onderschrijf dit. We kunnen niet stemmen over iets wat we niet kunnen kennen.’

Ook Chamson betuigde zijn instemming. Bergamín daartegen begon giftig te sissen. Onder de Russen klonk dreigend gekuch. Nu was het erop of eronder voor André Gide. Als niemand zou volgen, werd de resolutie in stemming gebracht en bijna zeker aangenomen. Dan zou iedereen die uiting gaf aan een mening die afweek van die van Stalin, monddood worden gemaakt, ongeacht status en nationaliteit – partijlid of niet.

Of het zou eindelijk duidelijk worden wat er van je werd verwacht, als je je verbond aan de linkse zaak. Niet meer dat vrijblijvende gelummel van een stukje schrijven hier en een lezinkje houden daar, maar als een man achter je keuze gaan staan en als een soldaat de lijnen volgen die voor je uitgezet zijn.

Stephen Spender leek nogal opgelaten door deze situatie. De jonge dichter stond besluiteloos naar de zaal te gapen en de

zaal wachtte op hem. Dagvoorzitter worden, dat vond hij een hele eer. Maar dit had hij niet aan zien komen. Gerda Taro en die Hollandse jongen liepen druk klikkend door de zaal, zij met kleine, driftige pasjes en hij er trekkebenend achteraan.

Toen, zachtjes vanuit een verre hoek, warrelde er een applausje op, een voorzichtig, voorwaardelijk instemmen. Toen nog een, en nog een. Ikzelf had me voorgenomen me buiten deze stemming te houden, dus ook buiten deze bezwaarprocedure. Ik ben nooit zo'n voorstander van groepsvorming geweest. De fotocamera's werden niet op mij gericht, ze hadden geen aandacht voor mensen die geen standpunt in wensen te nemen, vermoed ik.

Zodra een substantieel deel van de aanwezigen traag klapte, besloot Spender dat de resolutie niet in stemming gebracht kon worden. Met een zucht van opluchting kon hij verder met zijn programma: diverse spannende excursies en defilés voor na de siësta aankondigen. Last leek te beseffen wat hij zojuist had gedaan: hij had een vriend verdedigd door zijn eigen hoofd op het hakblok te leggen. Koltsov keek alsof hij een hap oorsmeer moest doorslikken.

DEEL EEN

Ontwaakt

Het Hemelrijk en de Rode Burcht

Pit, Amsterdam, januari 1937

Je vraagt je toch af waar of dat je het allemaal voor doet, verzuchtte Pit in de rij voor het stempelloket. Dag in dag uit in die sliert, met je pet in de hand, mak schaap naar de slachtbank, en als je daar bent, wordt de vernedering compleet door de volstrekt ongeïnteresseerde manier waarop de ambtenaar zijn datumstempel zet. Niet dat hij medelijden verwachtte; daarvoor waren ze met te veel. Die verdomde pennenlikker zat zowaar te zweten. Die arme man. En op commentaar of lollig bedoelde opmerkingen zat Pit al helemaal niet te wachten. Er was in juni een stempelvarken geweest dat had voorgesteld dat Pit en hij zouden ruilen van plek, gewoon voor één dag. Dan wist Pit weer wat werken was en kon hij ook eens lekker de hele dag in de kroeg hangen. Pit had de ambtenaar bijna aan zijn das over de balie getrokken. Wat had deze dagelijkse poppenkast nou voor zin? De crisis was nog lang niet voorbij, Colijn had zelf gezegd dat hij de gouden standaard nooit los zou laten. Dus waar andere landen herstel van de economie bereikten, moest Nederland zo nodig vasthouden aan veel te strenge en onverklaarbare bezuinigingen. De werkloosheid bleef maar stijgen. De rest van de dag zou Pit weer een rondgang maken langs alle voormannen die hij kende, de stuurmannen en de rattenkoten, langs alle mannen die hun zinnen beginnen met ‘het spijt me, maar...’ En Pit zag het

voorlopig niet veranderen, dat kleinerende gedrag waarmee men de werkloze arbeider bewust of onbewust diep in de ziel raakte.

Pit was na zijn werkronde – zo noemde hij zijn dagelijkse afwijzingen – langs de Rode Burcht gelopen, het kantoor van dagblad *Het Volk*, waar de Nieuwezijds Voorburgwal overgaat in de Martelaarsgracht. Hij had wat door de boekwinkel gestruind en was Mark tegen het lijf gelopen, een jeugdvriend die hij al jaren niet meer had gezien.

Ze waren allebei hier vlakbij opgegroeid, in het Hemelrijk. Ondanks de prachtige naam was dit een sloppennest met dichtbevolkte steegjes en kleine, slecht onderhouden woningen. Er hing dag en nacht de misselijkmakende walm van verbrande karamel van de drie suikerwerkfabrieken, die 't Groot Hemelrijk, 't Oude Vermaarde Vagevuur en de Hel heetten. Typisch Amsterdamse humor om van die drie net de eerste te kiezen als naamgever van deze wijk.

De laatste krotten waren een jaar of tien geleden gesloopt en het kantoor van de Arbeiderspers was ervoor in de plaats gekomen. Daarom kwam Pit hier graag: hij stond op zijn geboortegrond en niet in de ziekmakende perspectiefloze sloppen van toen, maar in een groot, nagelnieuw gebouw dat met trotse blik naar de toekomst van de arbeidersklasse uitkeek. Een gebouw dat met een krant, een uitgeverij en een boekhandel die toekomst ook probeerde te vormen.

Kennelijk voelde Mark ook dergelijke sentimenten. Ze sloegen elkaar op de schouders, als mannen die elkaar zo lang niet hebben gezien dat ze van schrik geen gesprek meer weten te beginnen. 'Doe alsof je thuis bent, ouwe. Let niet op de orde, wij hebben hier wat opgeknapt,' zei Mark. Pit lachte kort. Hij liet Marks schouder niet los en bekeek hem van een armlengte. In zijn geheugen was Mark toch altijd het schoffie met korte broek, kapotte schoenen en een zakdoek om zijn nek